

KÉT IRODALMI KORSZAK PILLÉRE

CENTENÁRIS MEGEMLEKEZÉS AMBRUS ZOLTÁN RÓL

Ambrus Zoltán irodalomtörténeti helyét a halála óta eltelt évtizedek alatt sem sikerült pontosan meghatározni irodalmunk rendszerében. Életműve még nem kristályosodott irodalmi múlttá, azt a félmúltat képviseli, amely kiváló értékeivel együtt hosszú időn keresztül kirekesztődött az irodalomkutatás köréből.

Ez a sors nemcsak Ambrust érte utol, hanem sok kortársát is. A századvég író-nemzedékéből csak elenyésző kisebbség futhatta végig zavartalanul pályáját, számos alkotás torzó maradt, ígéret a majdani nagy mű létrehozására. Szokás volt ezt a korszakot a töredékes művek időszakának nevezni s mialatt a feltárási munkák elsősorban a lezárt irodalmi korokat érintették, a múlt századforduló értékelése háttérbe szorult. Az irodalomoktatás anyagában a huszas-harmincas évek során ott szerepeltek az elmúlt századok szürke énekmondói és prédikátorai, a mestereiket tehetségtelenül utánzó Petőfi- és Arany-epigonok, az irredenta szellem dilettáns versfaragói, de a századvégi próza olyan kitűnő reprezentánsai, mint Ambrus Zoltán, *Justh Zsigmond*, *Thury Zoltán*, *Cholnoky Viktor*, *Lovik Károly*, *Színi Gyula*, *Cholnoky László* és *Török Gyula* kiszorultak a magyar irodalom perifériájára. Sehol sem csillant fel annyi biztató ígéret, mint náluk, hogy megrajzolják az új kor társadalmi tablóját, a modern ember elhelyezkedését a megváltozott viszonyok között. A *fin de siècle* kételyt, akarattalanságot árasztó légköre, a kiábrándult mesterek: *Schopenhauer*, *Renan*, *France* és *Lemaitre* szellemi öröksége, a klasszikus operettek erőtlén, flitteres hangulata, a tájékozódás látószögének beszűkülése erősen megnehezíti a teljessé érlelt művek létrehozását.

Az irodalmi műfajok keretei meglazulnak; egy merőben új életérzés kezd kialakulni, a rohamos fejlődésnek induló főváros lüktetése új irányt mutat a századvégi írónak. A nyelvnek és stílusnak is árnyaltabbá kell válnia, Eötvös nehézkes körmondatai, vagy Jókai túlhabzó romantikája, már nem fejezhetnék ki hiven a differenciáltabb embert és a különböző rétegek szövevényesebb életformáját. Egy sereg nehezítő körülmény a kor alkotóvilágában. És a létrehozott művekben mégis mennyi alig méltányolt érték rejlik. Igaz, hogy mindez nem egy hatalmas szintézis szembevető méreteiben, hanem elszórtan jelentkezik. Ritka művészi igényesség és elmélyült ábrázolásra való törekvés jellemzi ezeket a prózai alkotásokat, fogyatékoságaik is a kort tükrözik; egy átmeneti korszak szabálytalan erőverése tapintható ki bennük.

Az említett írók közül leginkább Ambrus valósítja meg koncepcióit. Életműve szerteágazóbb és mégis harmonikusabb pályatársainál, elbeszélő műveiben egy szélesebb ívű világkép, az ember bonyolultabb lelki világának hiteles rajza domborodik ki; a modern európai látásmód általa válik első ízben sajátossá és eredetivé irodalmunkban.

Regényeinek igazi jelentőségét a korabeli kritika nem ismeri fel: a túlzó, kritikátlan magasztalások és a részletek minuciózus fejtegetése között elsikkad a lényeg. Elsőnek *Schöpflin Aladár* veszi észre, hogy Ambrus új irányba terelte a magyar regény fejlődését. „A Jókai- és Mikszáth-féle regényt és novellát, amelyben a külső történet érdekessége és változatos-sága, szóval a mese volt a fontos, ő indította a tovább fejlődés útjára, hogy súlypontja áthelyezkedjék a belső történetre, a lelki élet végtelen

változatosságú, finoman penetráló és erősen elmélyedő rajzára, az egyes jellemző embertípusok s általuk az egész társadalom ábrázolására.”

Schöpfungin elsősorban Ambrus szellemi erejét, kulturáltságát, művészi és humanista szemléletének emelkedettségét veszi alapul. Jókai és Mikszáth írói jelentőségét, komoly értékeit nem vitatja el, de megállapítja, hogy műveik intellektuális színvonala csökkent Eötvös és Kemény Zsigmond regényeihez képest. Jókai és Mikszáth világnézete alig emelkedik felül az átlagos magyar ember világnézetének színvonalán. A nagyobb szellemi felkészültségű és elmélyültebb írói színvonal Eötvös és Kemény halálával megszakad és csak Ambrus állítja helyre: az új század küszöbén egy modern írói látásmód segítségével ábrázolja az embert és a lelki folyamatokat.

Az érvelés egyik-másik pontja vitatható: — Jókai és Kemény Zsigmond összehasonlításában ma már túljutottunk a régi Gyulai—Péterfy koncepción, amely Jókaitól a Stendhal- és Balzac-féle realista regényt kéri számon — a „világnézet” minőségét sem a hajdani mértékek határozzák meg —, de Ambrus értékeléséhez kétségtelenül Schöpfungin adja meg a helyes kiinduló szempontokat.

Modern prózánk szegényebb lenne Ambrus regényei nélkül; a szűkebb hazai viszonyok között az ő alkotásai foglalják magukba azokat a primér elemeket, amelyeket a franciáknál *Maupassant*, *Bourget*, *Anatole France* és *Gide* életműve jelöl. Nemcsak a művészi öntudat és erkölcs, az író hivatásának komoly, életreszóló vállalása fűződik nevéhez, hanem a korfordulók összekötőjének jelentős szerepe is: a XIX. század magyar regényét ő vezeti át az új század háborgóbb, örvényesebb vizeire.

Ambrus zánkózott, irodalmi és baráti közösségbe nem illeszkedő alakja szinte egyedülálló a maga korában. Eppen ezért kell megemlítenünk a kor katolikus folyóiratával való kapcsolatát, az *Élet* könyvsorozatában jelenik meg kitűnő színírálatainak gyűjteménye, a *Színházi esték*.

Hamis legendák nyomában

Ambrus emberi alakjának és munkásságának helyes értékelését sok végtelen bírálat és reális alapot nélkülöző „legenda” akadályozza. Még az igényesebb korabeli cikkekben is szép számban fordulnak elő túlzó és hitelt nem érdemlő közlések. A kritika a vázlatos felmérés munkáját sem végezte el, Ambrus megjelenő műveit tapintatos hangú recenziók kísérik, de a háttérből egyre több személyesítő legenda és valótlan adat kerül az irodalmi köztudatba.

Ambrust határozott, férfias lény, érett komolysága fiatalon tekintélyé avatja az írók körében. Tartózkodó modorával kevés barátot szerz, de nem is áhítja az emberek bizalmas közeledését. A kávéházi asztalok mellett a hosszúra nyúló beszélgetések sem oldják fel benne a magánembert, szelleme és önfegyelme a lagparásabb viták hevében is higgadtan őrködik belső indulatain. *Bródy* Sándor (aki az írot és az embert egyformán nagyrabecsülte Ambrusban) érdekesen ír a közösen eltöltött kávéházi éjszakákról. Az írók eleinte kivétel nélkül elismerték Ambrus szellemi primátusát, de egy idő múlva türelmetlenné váltak vele szemben, zavarta őket a hideg tökély és a szigorú kritikusi magatartás. Úgy tekintettek Ambrusra, mint az irodalom Szilágyi Dezsőjére; továbbra is tisztelték, élességeit zsebre vágták, de inkább félték tőle, mint szerették.

Az efféle gránitszerű egyéniség a kicsinyes emberi indulatok céltáblájával szolgál. Nem férközhetnek közelébe, ezért távolról dobálják meg; rejtélyesnek látják, ezért valótlan meséket szőnek személye és művei köré.

Ami Goethe és a fiatalabb német írók kapcsolatából is kitűnt: a szellemi erő olimpiai fölényre ritkán szerzi meg a pályatársak osztatlan rokonszenvét.

Ambrus első regényét, a *Midás királyt* a legendák szövevényes bozótja veszi körül. Irodalmi körökben hosszú időn keresztül emlegették, hogy a *Midás* könyvalakban való megjelenésének évében mindössze hét példányban kelt el; más forrás szerint az első esztendőben egy tucatot sem adtak el belőle. Olyan közlést is olvastunk, hogy a regény nagy terjedelme miatt nem talált kiadót és csak Kiss József részvételének köszönheti a megjelenését, aki fájlalta, hogy egy nagy csomó papír az asztalfiókban sárgul és porosodik.

A regény valójában annyi példányban fogyott el, amennyit kinyomattak belőle. Révai Mór János azért nem tette lehetővé az új kiadást, mert Ambrus műveinek egész sorozatát akarta eladni. A *Midás király* nem volt terjedős és nehezen értékesíthető munka, kiadása nem szorult pártfogóra. Egyedül a hasznossági elv nevében maraszthalhatjuk el az író, aki írásait üzleti fogások: reklám, interjúk segítségével nélkül kívánta az olvasók kezébe juttatni. Révai megerősíti, hogy Ambrus nagyon rosszul adminisztrálta magát; összes műveinek kiadása idején kiadói szempontból előnyösebb lett volna, ha teljesen ismeretlenül kerül a közönség elé.

Riedl Frigyes egyik tanítványa önálló dolgozatban mutatja ki azokat a reminiscenciákat, amelyek a *Midás királyt* és a *Ninive pusztulása* című hosszabb elbeszélést plágium-közelségbe sodorják. A dolgozat szerint a *Midás* több részletén erősen érezhető Rodenbach: *Bruge la Morte* című művének hatása. Ambrus nem olvasta Rodenbach regényét, de különben is: a *Midás* 1891 ősztől 1892 tavaszáig jelent meg a Magyar Hírlap hasábjain, amikor a *Bruge la Morte* még nem látott napvilágot.

A Thais-Ninive komplexum még nagyobb hullámokat kelt. Anatole France hatását Ambrus művére egyes kritikusok szerint az alapötlet egyezése, a történet szín pompás keretének hasonlósága és az ironikus hang rokonsága bizonyítja.

Ambrus maga így nyilatkozik e kérdésben: „Thais csakugyan nagy hatással volt, nem Ninivére, hanem rám: néhány órára dühössé tett és még sokáig bosszantott... Thais ugyanis éppen akkor került először a kezembe, amikor a Ninive nagy része már készen volt, de a vége még nem. Sajnos, elolvastam és éppen azért olvastam el, mert ahogy beletekintettem, már látnom kellett az én elbeszélésem meg a francia elbeszélés tárgyának és keretének hasonlóságát... Abban kerestem megnyugvást, hogy találok majd disztingválni tudó kritikusokra is, akik észre fogják venni, hogy Thaisban és Ninivében a tárgy meg a keret hasonlóságán kívül minden egyéb s kivált mindaz, ami fődolog, ami lényeges: — csupa különbözőség, hogy amit Ninive akar mondani, az éppen ellenkezője annak, amit Thais mond”. A tiszta szellemű író az irodalomtörténetben óva int a gyanúsítgatás és a detektiv-buzgóság túlzásaitól; a lényegyet kell meglátnunk és nem az apró egyezések miniatűrjeit.

A támadó cikkek mérgezett nyilai Ambrus személyét sem kimélik. Ezek a támadások nem frontálisak, lényeges emberi hibákat és botlásokat nem érintenek; céljuk az író tekintélyének aláásása. Ambrus hosszú időn át ügyet sem vet a személyeskedésekre, de aztán három koholmányra is reflektál egyik cikkében, amelyet csak halála után enged megjelentetni.

Révész Béla Ady iránti rajongásából fakadhat az a történet, amely

Ady Endre és Ambrus találkozását örökíti meg. Ambrus Molnár Ferenc és Révész társaságában ismeri meg Adyt és egy estét együtt töltenek az Ósbuda régi helységében. Révész állítása szerint Ady ezen az estén neki-
ront Ambrusnak és „cézári hirdetéssel” megleckézteti, kijelentve magáról, hogy a magyar irodalom legnagyobb költője.

Furcsa, hogy ez az epizód egyáltalában közlésre érett: Ady személyét kevésbé népszerűsíthette, Ambrusra nézve sértő volt és ami több: alapvetően hamis. Ambrus sohasem túrt el leckéztetéseket, különösen nem fiatalabb íróársaktól. Az est folyamán Ady játékos kedvében valóban összemérte magát nagy lírikusokkal, de senkit sem sértett meg társaságából. Ambrus egy-két szóval cáfolta Ady kijelentéseit (irodalmi kérdésekben nem ismert tréfát), de látva a költő boros állapotát, nem merült bele a vitába. A társaság tagjai a hajnali órákig együtt maradtak, ami az említett kínos jelenet után aligha történhetett volna meg; Révésznek kívül egyikük sem emlékezett vissza az Ady és Ambrus közötti kollízióra.

A második legenda színes anekdóta-gyűjteménybe is beillene a következő címmel: milyen források alapján készül az irodalomtörténet? *Reviczky* Gyula néhány magyar írótól megkérdezte, melyik filozófiai irány követőjének vallják magukat. Ambrus, akit egyik filozófiai tan sem vonzott különösebben, azt felelte, hogy gondolkozása a pozitívizmushoz áll a legközelebb. *Reviczky* erre zsebkönyvébe Ambrus neve mellé beírta, hogy: poz. *Reviczky* hagyatékából idővel előkerült ez a jegyzőkönyv is. Egyik barátja (el nem fogadott, vértelen drámák írója), aki nyilván ütni akart a színigazgatón és a kritikuson, cikket írt a költőről, amelyben többek között azt is közölte, hogy *Reviczky*nek rossz véleménye volt Ambrus Zoltánról, pozórnek tartotta. Hogy állításának nagyobb nyomatékot is adjon, az említett jegyzőkönyvre hivatkozott.

A harmadik legenda terjesztője is titkos drámaíró volt, aki Ambrust az *Ignis* című silány, előadhatatlan dráma szerzőjeként mutatta be írásában. Ambrus szerinte, bár saját művével végig kilincselte az összes fővárosi színházat, Heródes módjára bánt el a magyar drámaírás tehetőségeivel.

Ambrus elámult a váratlan felfedezésen, hiszen legjobb tudomása szerint sohasem írt drámát. Tizenhárom éves korában *Ignis* címmel megírta ugyan egy gyermeki játék első felvonását pajtásai szórakoztatására, de nem hitte, hogy ennek valaha sajtóvisszhangja is támadhat.

Ambrust, a színigazgatót érte talán a legtöbb támadás. Közel öt esztendő igazgatósága alatt hiába emelkedett jelentősen a Nemzeti Színház művészi színvonala, hiába bővült remekművekkel a repertoár, (a gazdasági mérleg egyedül az ő vezetése alatt billent át a pozitív oldalra) működését irodalmi és színházi körökben egyaránt kudarcnak emlegették.

Évtizedek köztudatba ivódott, hamis legendáit nem könnyű eloszlatni. De a tények erejére támaszkodva meg kell kísérelni, nemcsak egy ember érdekében, hanem a leírt szó, az irodalom iránti tiszteletből is.

A polgár és a kultura fűzértánca

Ambrus — bármennyire is az elefántcsonttorony írójának vallja őt az egykori kritika — nem zárkózik el a kor égető problémáinak fölvetése elől, műveiben megpróbálja felrajzolni a századvég társadalmának koordináta rendszerét. A Midás intonációjában a társadalom ábrázolásának olyan igényével lép fel, amelyre kevés példát látunk a kor irodalmában. A regény bevezető része Ambrus egyik kritikusa szerint unalmas és elszürkített; ez a szürkesség valójában nem az író képességeit, hanem a kis-

polgári életet terheli, azt a beszűkült és reménytelennek látszó életformát, amelyben még a kibontakozás lehetőségét sem érezhetjük.

Ambrus több helyen rámutat azokra a részlet-igazságokra, amelyek nyomán fokozatosan kirajzolódik előttünk a polgári társadalom válsága. Az élet kevés jóval kecsesget és ezt a keserű tételt elsősorban a polgári lét napi kudarcainak bemutatásával igazolja. A szemérmes besurranások a zálogházba az utolsó ezüstkanalakkal, a végrehajtások drámai pillanatai, a háziúrral való egyoldalú küzdelem vagy a nő súlyos helyzete, akit gúzsbakötnek a társadalmi kötelek és megalázó, férj utáni hajtóvadászatra kényszerítenek — mind föllelhetők a Midás első fejezeteiben. Ambrus kutató szeme behatol a bérház belsejébe, ironikus és egyúttal szánakozó megjegyzései fényt vetnek az úri régiókba törekvő, de adósságai által szárnyaszegett kisember kilátástalan helyzetére. A máról holnapra történő vegetálás, a hitelezők elől való bujkálás, a meglévónél előnyösebb életforma színlelése, ez az örökösen megújuló rókatánc, leleplezi a társadalom valódi arculatát.

Ambrus észreveszi a társadalmi berendezkedés hibáit és tökéletlenségeit, sejtí, hogy bizonyos jelenségek egy új világ kialakulására mutatnak: szinte hallja a jövő kopogtatását az elvénhedt társadalom falán, de nem látja tisztán a kibontakozás irányát. Ha az új eszme gyengébb hatóerejű, csak az intézmények megmásítását teszi lehetővé és nem hozhat lényeges változást. Másrészt ott él benne némely emelkedett szellemű humanisták aggodalma a radikális iránnyal szemben, amely a legkevésebbé művelt réteg kezére játszhatja a legégetőbb kérdések megoldását. Közben egy-egy kitűnő észrevételt is tesz: elítéli például a nacionalizmus szűk ketrecében mozgó törekvéseket. A világ megváltoztatását helyesli, de mindezt az idealista utópia segítségével tartja elérhetőnek: a műveltség, a lelki megnemesedés által eljuthatunk a világ tiszta látásához, amely végül megszűntetne a földön minden nyomorúságot. Ambrus javító szándéka ott is érezhető, ahol az adott viszonyok között nem lát vagy nem láthat tisztán. A napi politika síkjára nem ereszkedik, mert a kor politikája nem a világnézetek szellemi küzdelmeit jelenti, hanem csak üres közjogi szócséplést. Ezen a téren Ambrus valóban tájékozatlannak mutatkozik, de menten érdeklődővé válik a kor jelentősebb problémáival kapcsolatosan, különösen akkor, ha ezek összefüggésbe kerülnek a művészet és az irodalom kérdéseivel.

Ambrust a művészet és az irodalom védelme nyílt, bátor kiállásra serkenti. A *Kultura fűzértánc* című kötetében a haszonleső írókalmárok között, veszélyben látja az irodalom ügyét és ezért megdöbbenő képet fest az irodalom parazitáiról, a pesti nagypolgárság és a vidéki nemesség műveletlenségéről. Az élethangú írás elsősorban a kultura és a népművelés hibáit pellengérezí ki, de fényt vet a vidék társadalmi állapotaira is. A balsikerű felolvasást követő fűzértánc szimbolikus kifejezése az évszázados elmaradottságnak, nálunk rendszerint ilyen parádéval ülték diadalt a csirájában elfojtott szellemi kezdeményezések fölött.

Ambrus Berzsényi-könyveiben egy újgazdag család életének jellemző vonásait gyűjti össze. Derűs és csípős hangú miniatűrjei mulattató és egyben elgondolkodtató bizonyítékok az arisztokratává átfestett kereskedő műveletlenségéről. Berzsényi báró esetében a költőkért és a színészetért való rajongás olcsó kis színésznők felkarolását jelenti; a festmény művészi értékét a rajta függő árcédula szabja meg; Berzsényi Dániel és Vörösmarty Mihály az ő tudatában — élő, fiatal költők, akiket még abban az esetben is támogatni kíván, ha nem járatosak az előkelő körök társaságá-

ba. Mindez ötletes játék, de az ötletszerű képek mögött ott látjuk a parvenük és pénzmágnások lápvilágának lidércfényeit is.

A Berzsenyi-könyvek utolsó sorozatában a mosolyt keltő, humoros hang keserűvé válik. Az író egyre bizalmatlanabban szemléli az új világot, már nem karikíroz, hanem világosan, kérdőzések nélkül mond bírálattal róla. Hosszú évtizedek alatt sikerült felismernie az előkelők gögös, zártkörű világát, a kréta nélkül vont bűvös kört, „amelybe vendégül csak akkor léphetsz, ha milliárdjaidat New-Yorkból vagy Chicagóból hoztad”, az államszervezet és a hivatali rendszer korrupsztását, a megvásárolható miniszterek és talpnyaló tisztviselők kasztját; a népszerű írók és művészek viselt dolgait, akik a megcsúfolt erkölcs mögül egy szép és eszményi világ kialakulásáért szajkózzák.

A műveletlenségét nyíltan fitogtató korban nincs szükség többé a kultúra védelmére; más eszmék bontakoznak ki, másféle értékrendszer méri magát az embert is. Már nincs messze az az időszak, amikor a polgári társadalom és kultúra groteszk tánca egy sokkal veszélyesebb vitustáncá torzul és a humanista eszmények áldozatául esnek a fasiszta ördögi ideológia könyörtelenségének. Ezt a kort Ambrus nem éri meg, az újabb világégésre szánt Európa sorsát és szenvedéseit már a fiatalabb nemzedékek írói élik át és próbálják kifejezni műveikben.

A művész-hős

A korszak legjellemzőbb jegyeit és az erkölcsi tartás példáját Ambrus leginkább a művész-hős sorsában csillantatja meg. *Gyergyai* Albert szerint a Midás és a többi regények hőse „a meghasonlott, az útjából kikölkent, a környezetével szembenálló, a minél teljesebb életre, minél szabadabb teremtésre vágyó s apró kenyérgondokkal és kicsinyes problémákkal küzdő művész, akinek sorsa egy egész korszak, egy egész nemzedék sorsát, a századvégi alkotó szomorú és öntudatlan összezsugorodását példázza.”

Ezt az immanens írói szándékot kevesen vették észre a Midás kritikusi közül. Nem látták meg, hogy Ambrus szélesebb ábrázolásra törekedett, hogy művész-hősének életszemlélete, erkölcsisége, emberi és művészi eszményei merőben különböznek a polgári világ felfogásától; hogy minden szava és tette egy különös világú, más epidermiszű embert mutat, aki nem találja helyét ebben a kihalt érzésű, önző társadalomban. Az olvasó talán hajlandó lenne átérezni a festő sorsát, de a korszellem torz beállítása következtében a szilárd erkölcsiséget gyávaságnak, a becsületességet ostobaságnak, a művészi elveket hóbortnak látja. Nem képes megérteni, miért nem lehet az étellel, a szerencsével kompromisszumot kötni, hiszen az ember legfőbb célja a minden eszközt megragadó érvényesülés. Bíró Jenő, a festő a regény első részében parányi engedményt sem tesz a korszaknak, nemcsak a magányosságot, a nélkülözést vállalja, hanem feláldozza a nehezen visszafojtható tehetség kibontakozását is. Párisban csak egy asszonyi szeszély játékát kellene elfogadnia, de Bíró nem elégitik ki az értékpótlékok, a sikert és az elismerést egyedül a kiérdemelt munka és a tehetség adhatják meg számára.

Rajongásig szeretett felesége halála után már könnyedén dől Bíró lábához a pénz és a siker, de ekkor már kevésbé érdekli, sikerül-e koncepcióit valóra váltania. A vonzó külsejű és vagyonos Galánthay Masa szerelme nem válthatja meg a festőt, aki az előkelő leány elnyerésével hiába érkezik el a társadalmi ranglétra és a karrier csúcsára, mert éppen második házassága által sodródik a tragikus lelki összeomlás útjára, majd

a pusztulásba. Nem az a fölismerés okozza vesztét, hogy Masa iránti érzése csak a hamar ellobbanó szeszély játéka volt, hanem az a rádöbbenés, hogy feláldozta énjét egy kis bőségért, olyan bőségért, amelynek örömét nem tudta élvezni. Hiába óvja meg lényét a szennytól, az erkölcsi kudarcától abban az időben, amikor a balsiker, az élet pofonai és a kísértésektől üldözött szegénység virrasztanak körülötte, a jómódban elveszti belső egyensúlyát és hűtlenné válik eszményeihez — az író megfogalmazásában: „gaztettet” követ el, amely teljes fizikai és erkölcsi megsemmisüléshez vezet.

A *Solus eris* festő-hősének ábrázolásában Ambrus egy lépéssel tovább megy: a plebejus művész már nem bukik el a környezetével vívott harcban, alakja újabb vonásokkal gazdagodik.

Asztalos Gyula portré-megrendelés révén egy felvidéki birtokra kerül s az ott tapasztalt anyagi jólét és könnyedség (főként pedig a fiatal örökösön hamvas szépsége) egy időre letompítják benne az előkelő környezet és saját felfogásának ellentétét. A fiatalember bizalommal fordul vendéglátóihoz és jóhiszeműségében áthidalhatónak tartja a társadalmi osztályok közötti szakadékot. Ebben a hiedelmében csalódnia kell s a család súlyosan érinti, hiszen a birtokos arisztokrácia valódi arcát akkor kezdi meglátni, amikor szerelmében már viszonzást talál. Asztalos érzelmi kötöttsége ellenére józan, tárgyilagos szemmel mond véleményt a nagybirtokosi kaszt tagjairól, akiknek minden nyájas szavuk sértő leereszkedés az alacsonyabb rendű emberekhez s akik a vagyoni biztonságon és a birtokosi allűrök nagyvonalú gyakorlásán kívül semmiféle értéket nem ismernek el.

A festő szembenéz a kíméletlen tekintetű öreg kegyelmessel és fokozatosan rádöbben a valóságra. „Csak arisztokraták tudnak így nézni. Ennyire minden tartózkodás nélkül; ilyen leplezetlen kíváncsisággal; ilyen sértően, elbizakodottan, nem titkolt, világos kifejezésével annak, hogy: hadd látom mit érsz? abban a semmivel sem igazolható, bosszantó, nevetséges föltevésben, hogy nekik szabad bejárásuk van a lelkünk fenekéig.”

A plebejus férfiben az igazságtalan előjogok láttán megszólal az emberi önérzet hangja és ekkor már tudatosan felismeri a helyzet tarthatatlanságát és fonákságait. Ezt a felismerést nem követheti kompromisszumos megoldás. Asztalos elveszti illúzióit, sőt még az a halvány reménye is semmibe foszlik, hogy a leányt kiragadva környezetéből, a maga szerény viszonyai, de emelkedett eszményei között boldoggá teheti. Világosan megmutatkoznak előtte azok a korlátok, amelyeknek szilárd, könyörtelen falán pozdorjává zúzódnak a törékeny, egyéni érzelmek. Az egyetlen lehetőséget eltaszítja magától, mert eszményeiről, lelke legjaváról még a boldogság üdvéért sem képes lemondani és csalódottnan bár, de erkölcsi fiaskó nélkül sikerül kijutnia a bensejét fojtogató atmoszférából.

A korabeli kritikák részlet-elemzései szilánkokra hasogatják a regényt, de nem veszik észre, hogy itt többről van szó: a művész társadalmi helyéről és lehetőségeiről, az egyén boldogságának és eszményeinek szembenállásáról. A kifogások zöme az élet gyakorlati síkjáról hangzik el, a bírálók indokolatlanul érzik a festő ragaszkodását a művészpályához, ha ezért megélhetését és szerelmi boldogságát kell feláldoznia. Jellembeli eltorzulást is vélnek felfedezni ott, ahol a leány a szökés lehetőségét veti fel Asztalos előtt, aki a szegénység rémítő leírásával visszautasítja az ajánlatot. Ez így valóban nem a festő sorsvállalásának komolyságát bizonyítja. Inkább felelőtlenységét és ellenkező irányú megalkuvást takar. De Asztalos magánemberi döntését nem annyira a szerelmi érzés primér lán-

golása, hanem a csillapultabb jövő, az idővel kiélesedhető családi és társadalmi ütközőpontoktól való félelem, a leány elveszített környezete iránti nosztalgia teszi majd indokolttá.

A festő nemcsak egyéni életet él, jelképe is a humanista erkölcs-eszményt valló írónak; az anyagi előnyökért, húsos fazékért magát lé nem aljasító művész típusát akarja életre kelteni benne. Asztalos utolsó szavai így hangzanak: „... de énemet, azt a mi vagyok, az emberi önzetemet, egyszerűen: a lelkeket nem adhatom oda a boldogságért sem!”

Ambrus az erkölcsi emelkedettség nemes példáját szegezi szembe a kor végletes, immoralitásba hajló felfogásával. Ebben a vonatkozásban önkéntelenül is egy vágányon halad a keresztény erkölcs tanításával.

A regény befejezésében ott érezni a festő keserű tapasztalatait és csalódását is, de a fenti sorok és a leány becsülő szavai, amikor búcsúzó szerelmesét felemelő, erkölcsi tisztaságában látja, megakadályozzák a mű pesszimista kicsengését. A „solus eris” nem válik lemondó és közösséget tagadó jelmondattá, még akkor sem, ha Asztalos Gyula valóban elszigetelődik a világtól. Mert sorsa nem a művész örök magányosságát és eredendő mizantróp lényét példázza, hanem a meglévő társadalom igazságtalan és álértékekre épülő berendezkedését bizonyítja, amely csírájában fojtja el a meg nem alkuvó egyéniségek emberi és művészi kibontakozását.

Szellemiség — nyelv és stílus

Ambrus elbeszélő prózáját elsősorban a világosság, az arányérzék és a stílus-tisztaság jellemzi. Kevés írónk van, aki annyi önfegyelmellett alkot és aki olyan szigorú kritikával méri írásait, mint ő, de ez korántsem jelent kínos pedantériát vagy szárazságot műveiben, mondatainak átforgató lírája magával ragadja az olvasót. Írói nyelvének a kultúra, a szellemi világ a legfőbb forrása: a latin szellem, a homálytól idegenkedő, tiszta klasszicitás.

A modern városi élet levegőjében Ambrus szegényesnek érzi a régi prózai szokincset, a bonyolultabbá váló életformát, a művész életének és érdeklődési körének problémáit már csak egy kulturáltabb nyelv és stílus segítségével fejezheti ki.

Ambrus regényeiben a külső elemek helyett a lelkiállapotok és jelek bemutatása, a reflexiók és szellemes párbeszédnek váltakozásai kerülnek előtérbe. A regények díszletéből az író éppen csak annyit látta meg, amennyi feltétlenül szükséges, a szereplők külső leírására vagy tájfestésre nem törekszik.

Németh László észreveszi, hogy Ambrus a stilisztikai játékosságban nem kortársaira, hanem a XVIII. századbeli és a legújabb írókra, elsősorban Andre Gide-re emlékeztet. A *Midás király*-ban a különböző tónusú levelek, naplórészek és az írói formák váltakozása a kritikusok egy részét a szerkezet gyöngéire, egyenetlenségére emlékeztette: ma a XX. század francia regényei nyomán színesnek, változatosnak érezzük az egyes fejezetek egymástól elütő, új csiszolását. A töredékes részletekben talált írói remeklések feltétlenül kárpótolnak a szerkezet fogyatékoságaiért.

Németh László érdekesen mutat rá Ambrus stílusának pozitív és negatív vonásaira. Ez a stílus ott is kiemeli Ambrust kortársai közül, ahol tárgya folytán középük símulna, művészi tollának szabad iramlása azonban irreálissá teszi alakjait, akik a finom árnyalású elbeszélő modor következtében szellemesebben, választékosabban beszélnek, mint ahogy be-

szélni lehet. Dialógusai szépek és kifejezőek, csak az a kár, hogy a szereplők ajkára adva nem válnak jellemzővé.

Ambrus alakjai, még a kevésbé jól megrajzoltak is, született csevegők. A *Solus eris*-ben oldalakon keresztül áll a cselekmény, amíg egyes szereplők kimerítő vitát folytatnak a szerelemről és az emberi érzésekről. Az Őszi napsugár hiperbolikus figurái is bőven rendelkeznek retorikai erényekkel. A *Midás király* szürke polgárkisasszonya olyan éles elméjű, logikus előadást tart a házasságról, mint egy egész élet tapasztalataival rendelkező író. Még a kis gyermekeleány is úgy cseveg, mintha francia szalonokban forgolódt volna és nem a pesti bérkaszárnya félszeg, közhe-lyeket ismételtető kispolgárai között.

A kevesebb néha többet jelentene; Ambrust mélyen kulturált írói modora, erudíciójának felvillanó szikrái a magasban való szárnyalásra készítetik. Alakjai közül ezért sikerülnek legjobban a művész-hősök, az ő bonyolult, szövevényes lelki világukat kitűnően érzékelteti, míg a köznapibb lények színvonalára nem tud leereszkedni, egyénítésükkel adósuk marad. Ambrus realizmusa tehát — mivel az író a valóságtól nem szakad el, de gyakran a magasabb csúcsokról szemlélődik — madártávlati realizmus lesz az író-mesterség legkiválóbb tulajdonságainak hozzáadásával.

Ambrus írásművészete temperált, zárt formájú, de minden ízében férfias művészet; a dur-hangzat dominál benne. Mit találunk mondataiban? Gyergyai Albert kitűnően mutat rá: „Valami nemes, keresetlen, forrásából buggyanó ékesszólást, egy nem gyalogjáró lélek természetes kifejezését, amely egyformán távolesik mind a köznép beszédétől, mind pedig a szónoki pátosztól.”

Az irodalom tiszta, magaslati levegőjét érezzük kiáradni Ambrus mondataiból, a művészi kifejezőképesség egy mélyről fakadó, az író lényével szervesen eggyéváló megnyilvánulását. Ambrusnál a leírt szónak roppant súlya és jelentősége van, nála — mint később Kosztolányinál — az írás nemcsak mesterség, megoldásra váró penzum, hanem életszükséglet is: gondolatnak, szónak és érzésnek élénk, nem lassuló vérkeringése.

KÁLDI JÁNOS VERSE

RÁBAPARTI ELÉGIA

*Elnézlek, Rába, amint itt szaladsz,
mintha sietned kellene,
pedig neked bátyád az idő,
ráérsz;
sokkal tovább élsz, mint mi, emberek.
Ráérnél elcsevegni a parti fákkal,
az elparázsló virágokkal;
ráérnél eljátszogatni a halvány füvekkel;
hallgathatnád nyugodtan a parasztok énekét,
amint idecsapja azt az alkonyat;
elnézhetnéd a távoli madarakat,
amint mennek, mennek,
s most olyanok éppen,
mint egy széttépett koszorú darabjai;
s beszélgethetnél velem is,
aki élek negyven-ötven évet
és már nem leszek.*